

Manifestation of the Jungle Movement in the Poetry of Ismail Dehghan

Rahman Zare^{1*}

PhD Candidate of Persian Language and Literature, Shiraz University

Gholamreza Kafi²

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shiraz University

(Received: 15/10/2019; Accepted: 21/01/2020)

Abstract

Despite any definition resistance poetry might have, its theme is influenced by popular freedom movements. The Jungle Movement of Guilan led by Mirza Kuchak Khan Jangali is one of such movements that began at the end of the 20th century. Due to its popular foundation and humanitarian goals, the Jungle Movement has been praised by critics and artists and also found its way into the realm of poetry. Ismail Dehghan should be known as the poet of the Jungle Movement who, in addition to having organizational affiliation with this movement, had obvious emotional attachment to it. Using descriptive analytical method and aiming at representing the place of the Jungle Movement from the outlook of men of letters, the present article seeks to study the reflection of this movement in the poetry of Ismail Dehghan. Based on the findings of this study, the noblest and deepest components of resistance that are considered as the charter of the Jungle Movement is detectable in Ismail Dehghan's poetry. Furthermore, as a devotee of the movement, he occasionally advises and warns leaders of movements, in particular he invites them to unity and integrity and warns them against infiltrators.

Keywords: *Jungle Movement, Ismail Dehghan, resistance poetry, Constitutional era.*

1 . * Corresponding Author: zare.rahman7@gmail.com

2 . ghkafi@shirazu.ac.ir

بازتاب نهضت جنگل در شعر اسماعیل دهقان

رحمان زارع^۱*

دانشجوی دکتری ادبیات غنایی، دانشگاه شیراز

غلامرضا کافی^۲

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز

(تاریخ دریافت: ۹۸/۰۷/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۰۱)

صفحات: ۲۷-۳۶

چکیده

شعر پایداری هر تعریفی که داشته باشد، جان‌مایه خود را از جنبش‌های آزادی خواهانه مردمی دارد. نهضت سیاسی جنگل، به رهبری میرزا کوچک خان جنگلی، یکی از آن جنبش‌هاست که در اواخر قرن پیش، روی نموده است. این جنبش به دلیل بنیان مردمی و اهداف انسان دوستانه‌اش مورد ستایش اهل نظر و هنر قرار گرفته، به ساحت شعر راه یافته است. در این میان اسماعیل دهقان را، باید شاعر ویژه‌سرای این نهضت دانست که علاوه بر وابستگی سازمانی با نهضت جنگل، دلبستگی‌های عاطفی نمایانی نیز با آن داشته است. مقاله حاضر با روش تحلیلی-توصیفی و با هدف نشان دادن جایگاه نهضت جنگل در نظرگاه اهل ادب، چگونگی بازتاب این جنبش را در شعر اسماعیل دهقان بررسی کرده است. حسب یافته این پژوهش اصیل‌ترین و عمیق‌ترین مؤلفه‌های پایداری که منشور رفتاری نهضت جنگل به حساب می‌آیند، از طریق شعر اسماعیل دهقان قابل دریافت است. وانگهی او به‌عنوان دوستدار نهضت گاه توصیه‌ها و تحدیرهایی را به سران جنبش دارد، نظیر اینکه آن‌ها را به وحدت و همگرایی فرا می‌خواند و نسبت به حضور نفوذی‌ها هشدار می‌دهد.

کلمات کلیدی: نهضت جنگل، اسماعیل دهقان، شعر پایداری، عصر مشروطه.

۱. * نویسنده مسئول: zare.rahman7@gmail.com

۲. ghkafi@shirazu.ac.ir

۱- مقدمه

ادبیات پایداری یکی از مؤثرترین نوع‌های ادبی در بازتاب شرایط سیاسی و فرهنگی حاکم بر جامعه در دوران مختلف بوده و هست. ادبیاتی که برای رسیدن به آرمان عدالت، بر ظلم و جور خروشیده، برای احیای حقوق ملت‌ها بر حاکمان ظالم شوریده‌است. گستره ادبیات پایداری بسیار وسیع است. این ادبیات گاه از من فردی سخن می‌گویند، گاه از من قومی و قبیله‌ای و گروهی و گاه با در نظر گرفتن اخلاق و ارزش‌های انسانی پا را از تمام محدودیت‌ها و مرزکشی‌ها و دسته‌بندی‌ها فراتر نهاده از من جهانی و من انسانی سخن می‌گویند. با توجه به گستره بسیار کهن ادبیات پایداری در ایران، یکی از صاحب‌نظران آن را به شرح زیر تقسیم‌بندی کرده‌است:

- ۱- دوره نهضت‌های داخلی و اولیه پس از ورود اسلام به ایران مثل نهضت شعوبیه و...؛
- ۲- دوره قیام‌ها و اعتراضات و جنگ‌های داخلی و هجوم خارجی مانند حمله مغول و تیمور به ایران و پیدایش نهضت سرداران و...؛
- ۳- عصر صفوی، حمله پرتغال به جزایر جنوبی و پدید آمدن جنگ‌نامه‌های منظوم که در این دوره آغاز شده و ورود عامه به ادبیات کلاسیک تا بروز جنگ‌های ایران و روس در زمان فتحعلی‌شاه؛
- ۴- جنگ‌های ایران و روس در عصر فتحعلی‌شاه تا دوره مشروطه؛
- ۵- از دوره مشروطه تا دوره انقلاب اسلامی؛
- ۶- دوره انقلاب اسلامی؛
- ۷- دوره دفاع مقدس (بصیری، ۱۳۸۷: ۹۲).

آنگونه که در تقسیم‌بندی بالا مشاهده شد یکی از دوره‌های ادبیات پایداری ایران دوره‌ای است که از جنبش مشروطه تا دوره انقلاب اسلامی را دربر می‌گیرد. در این دوره شاهد بروز جنبش‌های مردمی در گوشه و کنار کشور هستیم که بیشتر بر دو محور بیگانه‌ستیزی و مبارزه با استبداد داخلی و ظلم حاکمان استوارند. یکی از این جنبش‌های مردمی نهضت جنگل است که از سال ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۰ خورشیدی در مناطق شمالی کشور به وقوع پیوسته‌است. این نهضت ۷ ساله دارای ادبیات پایداری به‌ویژه در حوزه شعر فارسی و گیلکی است.

۱-۱- هدف، بیان مسأله و سؤال

با توجه به دخالت‌های گسترده بیگانگان در امور داخلی ایران و نقش آنان در از میان برداشتن این نهضت و درگیری این نهضت در سه جبهه با حاکمان قاجار، نظامیان روس و نظامیان انگلیسی و نقش مردم در حمایت این نهضت، بررسی ادبیات آن می‌تواند ما را با حوادث و اهداف نهضت بیشتر آشنا کند. مهم‌تر اینکه با توجه به اختلافاتی که پس از صدسال، هنوز در زمینه دلایل پیدایش و اهداف آن نهضت میان پژوهشگران وجود دارد، برای روشنگری و رسیدن به پاسخی صحیح، می‌توان از اشعار دهقان استفاده کرد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

متأسفانه با آنکه دهقان تأثیرگذارترین شاعر نهضت جنگل در دوره قاجار بوده، تاکنون هیچ پژوهش مستقلاً درباره اشعار او و مؤلفه‌های پایداری نهضت جنگل در شعر او انجام نشده‌است تا جایی که حتی برای اهل ادبیات فارسی و دانشجویان رشته‌های پایداری و حماسی نیز نام او ناشناس باقی مانده‌است. دیوان او نیز تنها یکبار در سال ۱۳۳۰ در رشت منتشر شده و

پس از آن تجدید چاپ نشده است. اگرچه پژوهش‌هایی در پیوند با نهضت جنگل چه در حوزه تاریخ و چه در حوزه ادبیات، خاصه در عهد انقلاب اسلامی پدید آمده است.

۳-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

نهضت جنگل با توجه به اهداف و آرمان‌های دینی، میهنی و اجتماعی خود یکی از مهمترین جنبش‌های تاریخ ایران به‌ویژه در دوره معاصر می‌باشد و در میان تمام جنبش‌های تاریخ کشور، بیشترین نزدیکی را در اهداف و آرمان‌های خود با انقلاب اسلامی دارد و حکومت جمهوری کوتاه مدت میرزا کوچک خان در گیلان را می‌توان نمونه کوچکی از حکومت جمهوری اسلامی در زمان خود دانست. به همین سبب بررسی دقیق و جزء به جزء تمام مسائل این انقلاب می‌تواند برهه بسیار مهم و تأثیرگذاری از تاریخ معاصر را شفاف‌تر کند.

۴-۱- سوالات تحقیق

پس از بررسی اشعار دهقان به این پرسش پاسخ داده می‌شود:

- ۱- آیا نهضت جنگل نهضتی ملی بوده است یا نهضتی تجزیه طلب؟
- ۲- اگر نهضتی ملی بوده است کدام مؤلفه‌های پایداری در آن وجود دارد؟

۵-۱- روش تحقیق

روش این تحقیق، روش توصیفی و تحلیل محتواست. نحوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است و بخشی از محتوای اثر نتیجه تأملات و تعاملات شخصی پژوهشگر می‌باشد. در این پژوهش پس از گردآوری اشعار مرتبط با نهضت جنگل از اسماعیل دهقان، مؤلفه‌ها مؤلفه‌های پایداری آن بررسی شده است.

۲- چارچوب نظری

در این بخش تاریخچه مختصری از نهضت جنگل بیان می‌شود. این نهضت اجتماعی با توجه به اهداف و آرمان‌های دینی و ملی‌اش از مهمترین نهضت‌های تاریخ ایران به شمار می‌رود که توانست در میان مردم محبوبیت فراوانی به‌دست آورد. در ادامه جایگاه شعر در نهضت جنگل و اهداف و آرمان‌های آن ارزیابی می‌شود.

۲-۱- نهضت جنگل

در تاریخ ایران نفوذ و دخالت بیگانگان در امور داخلی کشور همواره موجب نارضایتی مردم و پیدایش خیزش‌ها و قیام‌های مردمی شده است. یکی از مهمترین این جنبش‌ها، خیزش جنگل است که با نام‌های نهضت جنگل و قیام جنگل نیز شناخته می‌شود. نهضت جنگل هنگامی به‌وجود آمد که در جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸م) با وجود اعلام رسمی بی‌طرفی، کشور ما از سه جهت مورد تهاجم بیگانگان قرار گرفت. روس‌ها از شمال، انگلیسی‌ها از جنوب و عثمانی‌ها از غرب بخش‌های وسیعی از کشور را اشغال کردند و با توجه به ضعف شدید حکومت قاجار که توان مقابله با آن را نداشت، شروع به تعدی و تجاوز به اموال و نوامیس ایرانیان کردند.

با ورود نیروهای روس به گیلان و افزایش ظلم و تجاوز آن‌ها، میرزا کوچک خان (۱۲۵۸-۱۳۰۰ش) از روحانیون مبارز و

مشروطه‌خواه و از فاتحان تهران، برای نجات کشور با چند تن از وطن پرستان به چاره‌اندیشی پرداخت و پس از مشورت‌های فراوان تصمیم به قیام علیه اجانب گرفت. میرزا کوچک برای تحقق این هدف داوطلب گردید و در سال ۱۲۹۳ ه. ش در حالی که تعداد نیروهایش بیش از هفده نفر نبود قیام خود را آغاز کرد. این نهضت به رهبری میرزا کوچک در طول هفت سال جنگ با بیگانگان و عوامل حکومتی پیروزی‌های بسیاری به دست آورد و در سال ۱۲۹۹ خورشیدی توانست حکومت جمهوری تشکیل دهد. «روز جمعه ۱۶ رمضان میرزا کوچک خان و احسان‌الله خان و یاران جنگلی به رشت وارد شدند. روز ۱۸ رمضان کمیته مرکزی «انقلاب سرخ ایران» تشکیل شد و در ۱۹ آن ماه (۱۷ خرداد ۱۲۹۹ ش) هیئت دولت حکومت جمهوری انقلابی در رشت اعلان گردید.» (آرین پور، ۱۳۸۷: ۲۱۲).

نهضت جنگل در مرحله اول مبارزات خود به سبب اتحاد درونی و با کوشش بسیار توانست تمام خطه گیلان را از حضور نیروهای دولتی و بیگانگان پاک کند، اما در مرحله دوم به سبب بروز اختلافات داخلی تضعیف شد و سرانجام با شهادت میرزا کوچک خان در ۱۱ آذر ۱۳۰۰ ه. ش پایان یافت.

۲-۲- شعر و نهضت جنگل

از نکات برجسته و ویژه نهضت جنگل همراهی و همکاری نزدیک بعضی از شاعران و حضورشان در مبارزات مسلحانه و به دست گرفتن مناصب اجرایی نهضت است. میرزا کوچک خودش هم طبع شعر داشته، به ویژه در جوانی اشعاری سروده که غزلی هفت بیتی که در انتهای آن تخلص «گنم» را برای خود آورده است، مهمترین سروده به جا مانده از اوست.

«گنم» را نخستین بد نامی و نشانی
همچون تو نامور کرد؛ گم نامش و نشانش
(بی نام، ۱۳۶۳: ۱۵)

در زمان حیات نهضت تصنیف‌ها و ترانه‌هایی ساخته شد که شرح پیروزی‌ها و دلاوری‌های مبارزان جنگلی بود و کودکان آن‌ها را در بازی‌هایشان می‌خواندند. ابیات زیر ابیات آغازین یکی از تصنیف‌هایی است که در اوایل کار به مناسبت پیروزی جنگلی‌ها بر مفاخرالملک سروده شده و در کوی و برزن خوانده می‌شده است:

ای کشته داس و تبر مفاخر
با حاج تقی کردی سفر مفاخر
گفتی کنم شق القمر مفاخر
فرمانده سیصد نفر مفاخر
ناغان روسی در کمر مفاخر
آتش زخم هر خشک و تر مفاخر
(فخرایی، ۱۳۵۷: ۷۱)

اسماعیل دهقان و میرزا حسین کسمایی از شاعرانی بودند که در نهضت جنگل حضور داشتند و علاوه بر مبارزه نظامی، با سرودن شعر و نوشتن یادداشت و مقاله در روزنامه جنگل در مبارزه فرهنگی نیز تلاش می‌کردند. دهقان علاوه بر حضور نظامی در جنگ، مدتی هم مسئولیت و سردبیری روزنامه جنگل را عهده‌دار بود. محمودخان ژولیده از دیگر شاعرانی بود که در مبارزات نظامی نهضت جنگل حضور داشت و در جنگ منجیل به شدت مجروح شده، در اثر جراحات به شهادت رسید. حسام‌الاسلام عالم برجسته، واله، ساسان کی‌آرش، سید ابوالقاسم لیمونجویی، خلیل دانش‌پژوه، بادافراه، ذوقی، عبدالعظیم یمینی و بسیاری دیگر از شاعران برای نهضت و میرزا کوچک خان شعر سروده‌اند. ابوالقاسم لاهوتی نیز در نقد به برخی مسائل داخلی نهضت شعری سروده است. محمد تقی بهار از شاعران معاصر نهضت جنگل شاعری است که هر چند در ابتدا با نهضت روابط حسنه‌ای داشته، اما پس از پایان نهضت، علیه آن قصیده‌ای سروده است.

سرودن درباره نهضت جنگل با شهادت میرزا کوچک و پایان نهضت نه تنها فروکش نکرد بلکه به‌عنوان یک قطعه مهم از

تاریخ پایداری و حماسی کشور ما در طول یک‌صد سال گذشته ادامه پیدا کرد. در اواخر دوره پهلوی جعفر کوش آبادی منظومه «کوچک‌خان» را سرود و پس از او به ویژه پس از قیام سیاهکل شاعرانی چون خسرو گل‌سرخ، سید علی میرفطروس، رحمت موسوی و غلامرضا مرادی آثاری پدید آوردند. با پیروزی انقلاب اسلامی که دارای اهداف و آرمان‌های ملی و دینی بسیار مشابهی با نهضت جنگل بود، سرودن از این نهضت رشد چشمگیری پیدا کرد و در آثار شاعران دوره انقلاب آثار فراوانی با موضوع نهضت جنگل پدید آمد. که از آن میان می‌توان به اشعار حسین اسرافیلی، اکبر اکسیر، هوشنگ ابتهاج، سید علی موسوی گرمارودی، سید حسن حسینی، بهمن صالحی و بسیاری شاعران دیگر اشاره کرد.

۲-۳- اسماعیل دهقان

«مرحوم حاج اسماعیل دهقان شب شنبه غره ماه رجب سال ۱۳۰۴ که مطابق است با پنجم حمل ۱۲۶۶ شمسی در رشت پا به دایره حیات گذاشت.» (دهقان، ۱۳۲۹: ب). او تحصیلات مقدماتی را در رشت می‌گذراند و مدتی شاگرد میرزا کوچک‌خان بوده است. پس از عزیمت خانواده به کربلا، پنج سال از نوجوانی خود را در کربلا گذرانده، در آنجا زبان انگلیسی را می‌آموزد. در کوفه با بهارعلی شاه که از درویشان نامی بود ملاقات می‌کند و در سلک درویشان درمی‌آید. فریدون دهقان او را از مشایخ سلسله خود معرفی می‌کند (دهقان، ۱۳۲۹: ی). پس از کشته شدن اتابک و قضایای محمدعلی شاه به ایران برمی‌گردد و با آزادی خواهان همکاری می‌کند و مدتی رابط آزادی خواهان بود و در نهضت جنگل از همکاران نزدیک و صمیمی میرزا کوچک‌خان می‌شود. روس‌ها به سبب مقالات تند دهقان که در روزنامه جنگل منتشر می‌شد و پس از بدگمانی به او در گم شدن اسلحه‌هایشان، برای او حکم اعدام غیابی صادر می‌کنند، اما نمی‌توانند او را پیدا کنند. دهقان اسلحه‌ها را در اختیار مبارزان نهضت قرار می‌داده است. او پس از پایان کار نهضت جنگل، از سیاست کنار گرفت و دیگر کار سیاسی نکرد. «مرحوم دهقان در تاریخ هشتم تیرماه ۱۳۲۵ چشم از جهان پوشید» (همان).

۲-۴- شعر پایداری

ادبیات پایداری مجموعه اشعار و آثاری ادبی است که به شرح و بیان رشادت‌ها، جنگ‌ها و پایداری‌هایی که مردم برای رسیدن به خواسته‌ها یا حفظ داشته‌های معنوی و مادی خود انجام می‌دهند می‌پردازد. با توجه به گستره وسیع و سابقه طولانی ادبیات پایداری، کارشناسان تعاریف متفاوتی از آن ارائه کرده‌اند که به نظر نگارنده هر چند در کلمات و بیان جملات اختلاف ظاهری وجود دارد، اما دارای معنای واحد و مفهوم مشترکی هستند. برخی از این تعاریف به شرح زیر است:

«عنوان ادبیات پایداری معمولاً به آثاری اطلاق می‌شود که تحت تأثیر شرایطی چون اختناق و استبداد داخلی، نبود آزادی‌های فردی و اجتماعی، قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی با پایگاه‌های قدرت، غصب قدرت و سرزمین و سرمایه‌های ملی و فردی و... شکل می‌گیرند. بنابراین جان‌مایه این آثار مبارزه با بیاد داخلی یا تجاوز بیرونی در همه حوزه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی و ایستادگی در برابر جریان‌های ضد آزادی است.» (سنگری، ۱۳۸۳: ۴۵).

«ادبیات پایداری یعنی ادبیاتی که در وجوه سلبی و ایجابی‌ای چون نفی وضع ظالمانه موجود و ایجاد وضع عادلانه و دفاع از حق و نفی باطل ظهور پیدا می‌کند» (عیسی‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۲۳).

با توجه به تعاریف یاد شده می‌توان نتیجه گرفت که ادبیات پایداری دارای ویژگی‌هایی از قبیل: مبارزه با دشمنان بیرونی،

مبارزه و ایستادگی در برابر استبداد داخلی، تحریض و انگیزه‌بخشی برای مبارزه، عدالت‌خواهی و حق‌طلبی، دفاع از داشته‌های فرهنگی، ملی، دینی، سیاسی، مادی و... آزادی‌خواهی و ایجاد وحدت و اتحاد در برابر دشمنان است.

باید گفت تمام تعاریف و ویژگی‌های ادبیات پایداری که ذکر شد درباره شعر پایداری نیز صدق می‌کند با این تفاوت که موضوع مورد بحث در شعر پایداری فقط شامل آثاری است که در تعریف شعر قرار می‌گیرند.

مؤلفه‌های مؤلفه‌های شعر پایداری بسیار فراوان و متنوع هستند، اما مهمترین مؤلفه‌های شعر پایداری که در آثار صاحب‌نظرانی چون کافی (۱۳۸۱: ۱۴۵-۲۷۵)، سنگری (۱۳۸۰: ۲۸-۹۳) و مرادی (۱۳۹۳: ۲۹-۳۹) معرفی شده‌اند و برخی از مؤلفه‌هایی که نگارنده به آن‌ها دست یافته و در اشعار نهضت جنگل نیز دیده شده است عبارت‌اند از؛ دعوت به مبارزه و پایداری، ستایش مجاهدان و شهدا، وطن‌دوستی و عشق به میهن، اعتراض، بیگانه‌ستیزی، توصیف جنگ، فقر و تبعات ناشی از جنگ، توصیف میدان جنگ، عدالت‌خواهی و حق‌طلبی، ستم‌ستیزی و حمایت از مظلوم، سوگ‌سرونده‌ها، سخن از صلح، جاودانگی قهرمانان، بازگشت قهرمان و ظهور منجی، امید به پیروزی.

۳- بررسی مؤلفه‌های پایداری نهضت جنگل در اشعار اسماعیل دهقان

تحولات سیاسی و اجتماعی دوره قاجار به‌ویژه وقوع انقلاب مشروطیت، جنگ جهانی اول، پیشرفت‌های صنعتی، اشغال بخش‌های گسترده‌ای از کشور به دست نظامیان بیگانه و آشنایی فرهیختگان و بسیاری از مردم از حاکمیت قانون و روش حکومت‌داری در کشورهای اروپایی و نقش مردم در اداره کشور، موجب تحولات فکری فراوانی در اندیشه و خواست‌های مردم گردید. این تحولات فکری، موجب تحول در ادبیات این روزگاران شد و پای مباحث سیاسی، ملی و اجتماعی را به اشعار بسیاری از شاعران این عصر باز کرد.

شاعران نهضت جنگل هم از این مسأله باز نماندند و با توجه به اهداف نهضت اشعار بسیاری با مضامین این‌چنینی پدید آوردند. می‌توان گفت تمام اشعار این دوره از نهضت جنگل، بدون استثنا دارای محتوا و درون‌مایه‌های پایداری است. در اشعار این دوره هیچ شعری را نمی‌توان پیدا کرد که محتوایی بیرون از دایره معانی پایداری داشته باشد. باری برترین این فرامودها که البته در شعر اسماعیل دهقان جایگاه ویژه‌ای دارند، به قرار زیر است:

۳-۱- وطن‌خواهی و استقلال وطن

وطن‌خواهی و حفظ استقلال کشور را می‌توان اصلی‌ترین علت پدید آمدن نهضت جنگل دانست. به همین سبب اصلی‌ترین، مهم‌ترین و پرتکرارترین بن‌مایه شعر نهضت جنگل در اشعار دهقان، وطن‌خواهی است. او واژه‌های وطن، مملکت، ایران، خاک و کشور را بارها به کار برده، با تشبیه وطن به «مادر»، «ماه» و «لیلای خود» عشق به کشورش را بیان کرده‌است. وی در اشعارش پیروزی وطن‌خواهان و نابودی بدخواهان وطن را آرزو کرده و سروده:

باد خواهان وطن زنده روانش خشنود باد بدخواه وطن مرده و نامش مردود
(میرزاژاد موحد، ۱۳۹۶: ۱۲۶)

دهقان در غزلی که در باب استقلال وطن گفته، عشق به وطن را برای خود چون می‌مستی آور دانسته است. وی از تحت‌الحمایگی بیگانگان و با حکم آنان کشورداری کردن انتقاد کرده، شرط رسیدن وطن به تعالی و پیشرفت را، از جان گذاشتن وطن‌خواهان دانسته‌است.

وای بر آن مملکت کز جهل و نومیدی توقع
یک نظر بر کشور تحت الحمایه کن که بینی
پالهنک ننگ حکم اجنبی نهد به گردن
ناخلف آن زاده ایران که در بزم اجانب
عاقلی را بهر لیلای وطن مجنون نبینی

پاس استقلال خویش از رأفت بیگانه دارد
بومیانش بوم آسا جای در ویرانه دارد
آنکه شور ارتقا در کله فرزانه دارد
در کفی اوراق پیمان در کفی پیمانه دارد
آری آری عشق در زنجیر خود دیوانه دارد
(دهقان، ۷۹ و ۸۰)

یکی از صفت‌های برجسته‌ای که دهقان، میرزا کوچک‌خان را به سبب آن ستایش کرده، وطن‌خواهی اوست؛

ای کوچک وطن خواه وی رادمرد ایران
نام تو داد زینت تاریخ حال جنگل
(دهقان، ۱۳۳۰: ۹۱)

۳-۲- تحریض به قیام و مبارزه

یکی دیگر از اصلی‌ترین درون‌مایه‌های شعر نهضت جنگل در اشعار دهقان تحریض و تشویق وطن‌پرستان و آزادی‌خواهان به قیام و مبارزه علیه ظلم و ستمگری است. این تحریض گاه برای قیام و مبارزه علیه بیگانگانی است که قسمت‌هایی از کشور را اشغال کرده‌اند و به سبب نبودن حکومت داخلی مقتدر به مردم ظلم و ستم روا می‌دارند و گاه برای ایستادگی در برابر استبداد حاکمان قاجار و تشویق مردم به عدالت‌خواهی است.

کاخ خاقان، تخت جمشید، افسر نوشیروان
طاق کسری شد لگد کوب ستور اجنبی
فارس رفت از دست و شد معدوم آثار عجم
ملک ساسان شد لگد کوب ستور اجنبی

تا به کی بازیچه دست خیال این و آن
دجله خون شد زین مصیبت چون دل نوشیروان
زین مذلت خاک بر سر می کند تاج کیان
هان کجایید ای یلان دوره ساسانیان؟
(میرزائزاد موحد، ۱۳۹۶: ۴۷۴)

۳-۳- بیگانه‌ستیزی

نفرت از نفوذ و حضور بیگانه منجر به بیگانه‌ستیزی شدید در دوره قاجار شده و این نفرت در بسیاری از سروده‌های شاعران نهضت جنگل به ویژه اسماعیل دهقان دیده می‌شود. او حضور بیگانگان را مصیبتی برای کشور و موجب خون شدن دل بزرگان تاریخی ایران می‌داند، آن‌ها را «ضحاک» می‌نامد و انگلیس را به «دیو» تشبیه می‌کند و نفرت خود از بیگانگان را با به کار بردن ترکیب اهانت‌آمیز «ستور اجنبی» و تشبیه نظامیان بیگانه به چهارپایان نشان می‌دهد:

طاق کسری شد لگد کوب ستور اجنبی
فتنه چون ضحاک شد در مملکت فرمان گذار
خسروا دانی که اندر خوابگاه داریوش

دجله خون شد زین مصیبت چون دل نوشیروان
محو شد فر فریدون، مرد رسم کاویان
دیو لندن خواب بیند جنگل مازندران
(میرزائزاد موحد، ۱۳۹۶: ۴۷۴)

دهقان بیشترین اشعار بیگانه‌ستیزانه را در اشعار این دوره نهضت جنگل پدید آورده‌است.

۳-۴- عدالت طلبی و صلح‌جویی

انقلابیون جنگل بیش از آنکه خواهان جنگ باشند، خواهان صلح و امنیت و آرامش بودند. آرزو داشتند جنگ جهانی زودتر به پایان برسد و صلح فراگیر در جهان سایه گسترده شود. شاعران نهضت بارها این خواست قلبی رهبران نهضت را در اشعار خود بیان کرده‌اند. دهقان در سروده‌ای صلح را پدیده‌ای رضایت‌آمیز توصیف کرده، او را از نظر زیبایی به عروسی

مثل شیرین، معشوقه خسرو پرویز، که بر شبدیز، اسب سیاه‌رنگ خسرو پرویز، سوار است مانند دانسته‌است:

سحر ز کوی تو صبا بشارت داد
که صلح ماکسی‌مالیست‌ها رضایت‌آمیز است
صبا بگو به تقی‌زاده و وحیدالملک
عروس صلح چه شیرین سوار شبدیز است
(میرزاژاد موحد، ۱۳۹۶: ۳۸۲)

او همچنین نهضت جنگل را در راستای عدل و عدالت توصیف کرده، می‌سراید:

ملک عجم که بودی یک چند مهبط جور
ز آوای عدل پر شد از اعتدال جنگل
(همان، ۹۱)

۳-۵- اعتراض به ضعف و سستی حکومت قاجار

جنگلی‌ها به روش اداره کشور معترض بودند. آن‌ها بی‌تدبیری احمدشاه و وزیرانش را در نابسامانی و اشغال کشور به دست بیگانگان دخیل می‌دانستند. دهقان، احمدشاه را در خواب غفلت می‌بیند و از او می‌خواهد که از این خواب بیدار شود و وضعیت تأسف بار کشور را ببیند که اوضاع آن‌چنان دردناک است که تاریخ هم بر حال و روز کشور در حال گریستن است.

شاه ما از خواب غفلت دیده بگشاید اگر
گریه پرویز بیند، خشم پور بابکان
ملک ساسان گرنه سرتاسر خراب است ای ملک
از چه در بنگاه سیروس آشیان کرده است بوم؟
خسرو دانی که اندر خوابگاه داریوش
دیو لندن خواب بیند جنگل مازندران؟
(میرزاژاد موحد، ۱۳۹۶: ۵۳۰)

البته او با تمام اعتراضاتی که به دستگاه حکومت و شخص احمدشاه قاجار دارد، بارها او را نصیحت کرده و حسن نیت خود را اعلام می‌کند و از او برای نجات کشور یاری می‌خواهد.

پادشاه تو شبانستی و این مردم رمه
گرگ افتد در رمه غفلت اگر ورزد شبان
(میرزاژاد موحد، ۱۳۹۶: ۵۳۰)

صبا تو حال دلم عرضه کن به حضرت یار
به عاشقان تو این ظلم بی‌حساب آمد
حریق و غارت و قتل و جفا و جور و ستم
که دستگیری درماندگان ثواب آمد
ترحمی به رعایای خانمان برباد
(دهقان، ۱۳۳۰: ۸۵)

۳-۶- سفارش به وحدت و همگرایی

دعوت به اتحاد در برابر دشمن و پرهیز از چند دستگی و تفرقه، از درون‌مایه‌های مهم شعر نهضت جنگل در دوره قاجار است. دهقان در چند بند از مسمطی زیبا، با یادآوری وضعیت بحرانی و حال بیمار وطن، دلیل بیماری کشور را نفاق و علاج این درد را فقط اتحاد معرفی می‌کند و از تمام گروه‌ها می‌خواهد برای نجات وطن با هم متحد شوند:

خیزید ایرانیان دور شویم از نفاق
قوموا یا قائمین وقتکم‌الآن ضاق
که از نفاق اوفتاد ماه وطن در محاق
چون ملل حیه ما گر بکنیم اتفاق

چه‌سان اجانب کنند حقوق ما پایمال؟

اگر چه داده‌ست خصم خرمن ما را به باد
شکوه نما کم ز غیر ز خویشان داد داد
چرا که خارج شدیم از ره و رسم و داد
علاج این درد نیست جز اتحاد اتحاد

شویم از این اتحاد قرین مجد و تعال

(دهقان، ۱۳۳۰: ۱۰۰ و ۱۰۱)

۳-۷- سرزنش نفوذی‌ها و دوستان نادان

شاعران جنگل با آنکه ریشه و علت بسیاری از نابسامانی‌های کشور را حضور بیگانگان می‌دانند، اما معتقدند ضربه‌ای که عوامل نفوذی دشمن و دوستان نادان می‌زنند از ضربات دشمن سخت‌تر است. به همین سبب در بسیاری از اشعار این دوره نهضت، شکوه از دوستان نادان و سرزنش عوامل نفوذی و خائن دیده می‌شود. دهقان در ابیاتی که یادآور «من از بیگانگان هرگز ننالم/ که با من آنچه کرد آن آشنا کرد» حافظ است، در سرزنش دوستان نادان و سیاستمداران خائن می‌گوید:

کدام دوست نموده به دوست این همه جور؟
کدام یار به یار این قدر جفا انگیخت؟
منال بیهده از جور اجنبی دهقان
که این ستم نه که بیگانه آشنا انگیخت
(دهقان، ۱۳۳۰: ۷۵)

اگر چه داده‌ست خصم کشور ما را به باد
شکوه نما کم ز غیر ز خویشان داد داد
(دهقان، ۱۳۳۰: ۱۰۰)

۳-۸- غم غربت و گذشته‌گرایی

اشغال کشور، آشفته‌گی و نابسامانی مفرط و از بین رفتن استقلال کشور، حسرت و اندوه شاعران را در پی دارد. آن‌ها ایران با شکوه گذشته را با ایران ناتوان و آشفته امروز مقایسه می‌کنند و با ابراز غم و اندوه از این روزگار، آرزوی بازگشت آن دوران را دارند. این آرزوها و حسرت‌ها باعث می‌شود که دهقان نام و یاد سلسه‌ها و پادشاهان ایران کهن و ترکیباتی چون «بنگاه سیروس»، «خوابگاه داریوش» و «ملک ساسان» را برای ایران در اشعار خود بیاورد.

کاخ خاقان، تخت جمشید، افسر نوشیروان
طاق کسری شد لگدکوب ستور اجنبی
فارس رفت از دست و شد معدوم آثار عجم
تا به کی بازیچه دست خیال این و آن؟
فتنه چون ضحاک شد در مملکت فرمان‌گذار
دجله خون شد زین مصیبت چون دل نوشیروان
شاه ما از خواب غفلت دیده بگشاید اگر
زین مذلت خاک بر سر می‌کند تاج کیان
ملک ساسان شد سراسر پایمال دشمنان
محو شد فر فریدون، مرد رسم کاویان
گریه پرویز بیند، خشم پور بابکان
خسروا دانی که اندر خوابگاه داریوش
هان کجایی ای یلان دوره ساسانیان؟
دیو لندن خواب بیند جنگل مازندران؟
(میرزاآزاد موحد، ۱۳۹۶: ۵۳۰)

۴- نتیجه‌گیری

پس از بررسی سروده‌های اسماعیل دهقان در پیوند با نهضت جنگل، روشن شد که شعر وی شعری میهن‌دوستانه است و در خدمت اهداف نهضت جنگل و هم‌راستا با آن در پی تحقق استقلال، آزادی و عدالت در کشور سروده شده است. اشعار او همواره در شرایط مختلف سیاسی و اجتماعی در خدمت آرمان‌ها و عواطف مردم این سرزمین بوده است و شور و اشتیاق این مردم به کشور خود را بیت بیت در سینه خود جای داده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که «

وطن خواهی»، «عدالت طلبی»، «بیگانه ستیزی»، «اعتراض به دستگاه حکومت دوره خود»، «تحریر به قیام علیه ظلم»، از مهترین دغدغه‌ها و اهداف میرزا برای قیام بوده است. همچنین در این میان، شاعر نیز توصیه‌هایی به هم‌زمان خود و سربازان و یاران میرزا دارد که «دعوت به وحدت و همگرایی» و «صلح دوستی» از جمله آن‌هاست. همچنین به این نتیجه رسیدیم که نه تنها هیچ مصراع و بیتی یا مؤلفه‌ای که بیانگر نیت تجزیه طلبانه در اهداف نهضت جنگل باشد، در این اشعار دیده نمی‌شود، بلکه تمامی ابیات اسماعیل دهقان بیانگر اهداف میهن دوستانه و ملی گرایانه سران نهضت جنگل است، اهمیت این نکته نیز از آن جهت است که در شعر این عصر (به ویژه در سروده‌هایی از ملک الشعرای بهار و ابوالقاسم لاهوتی) گاه بدگویی‌هایی نسبت به میرزا و هدف و نیت او منعکس شده است. شعر دهقان به خوبی موضع و موقعیت نهضت جنگل را نشان می‌دهد و نکته‌های پایانی نظیر توصیه به همگرایی و تحذیر از نفوذی‌ها، علاوه بر دقت نظر شاعر و بیان صداقت وی، جایگاه این شاعر را در نهضت از نظر محل اداری و سازمانی نیز به خوبی نشان می‌دهد و از دیگر سواشعار می‌دارد که نهضت جنگل از کاستی‌هایی نیز رنج می‌برده است.

فهرست منابع

۱. آراین پور، یحیی. (۱۳۸۷). *از صبا تا نیما*. تهران: زوار.
۲. بصیری، محمدصادق. (۱۳۷۸). طرح و توضیح چند سؤال درباره مبانی ادبیات پایداری. *نامه پایداری*. (مجموعه مقالات اولین کنگره ادبیات پایداری دانشگاه کرمان): خرداد (۱۳۸۴).
۳. بی‌نام. (۱۳۶۳). *سرود سبز سپیداران*. رشت: اداره کل ارشاد اسلامی گیلان.
۴. جنگلی، میرزا اسماعیل. (۱۳۵۷). *قیام جنگل*. یادداشت‌های میرزا اسماعیل جنگلی خواهرزاده میرزا کوچک خان با مقدمه اسماعیل راین، چاپ دوم. تهران: انتشارات جاویدان.
۵. دهقان، اسماعیل. (۱۳۳۰). *دیوان اسماعیل دهقان*. رشت: انتشارات زربافی.
۶. سنگری، محمد رضا. (۱۳۸۹). *ادبیات دفاع مقدس*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۷. شکری، غالی. (۱۳۶۶). *ادب المقاومة*. ترجمه: محمدحسین روحانی. تهران: نشر نو.
۸. عنایت. (بی‌تا). *قهرمان جنگل*. بی‌جا: انتشارات عارف.
۹. عیسی نیا، رضا. (۱۳۸۵). *امام و ادبیات پایداری*. نشریه پژوهش نامه متین، ش ۳۰، صص ۱۲۱-۱۴۴.
۱۰. فخرایی، ابراهیم. (۱۳۵۷). *سردار جنگل*، چاپ نهم. تهران: انتشارات جاویدان.
۱۱. کافی، غلامرضا. (۱۳۸۱). *دستی بر آتش*. شیراز: نوید.
۱۲. مرادی، محمد. (۱۳۹۳). *ترانه‌های مسلسل*. مرودشت: بوی باران: مؤسسه فرهنگی هنری فانوس نویسان.
۱۳. مرادی، محمد. (۱۳۹۵). *دو کوچه تا نیما*. درآمدی بر جریان‌شناسی شعر عصر مشروطه. شیراز: رخسید.
۱۴. موسوی، صفا. (۱۳۵۸). *تاریخ مکمل جنگل*. رشت: حقیقت.
۱۵. میرزا نژاد محمد، هادی. (۱۳۹۶). *روزنامه جنگل ۱۳۳۵*. رشت: انتشارات فرهنگ ایلیا.